

Intervenció de treball social amb famílies rurals en el marc de construcció de pau a Colòmbia

Social work intervention involving rural families in the context of peacebuilding in Colombia

---

Ana Marcela Bueno¹

ORCID: 0000-0002-5466-8845

Fernanda Torres Gómez²

ORCID: 0000-0003-1861-7191

Recepció: 16/07/21. Revisió: 08/09/21. Acceptació: 25/10/21

Per citar: Bueno, A. M., i Torres Gómez, F. (2021). Intervenció de treball social amb famílies rurals en el marc de construcció de pau a Colòmbia. *Revista de Treball Social*, 221, 29-47. <https://doi.org/10.32061/RTS2021.221.02>

Resum

La ruralitat com a escenari d'intervenció ha estat poc considerada en el marc dels camps del treball social. Malgrat això, en analitzar les seves condicions socials, econòmiques, culturals i polítiques, es troben situacions que requereixen l'estudi, el seguiment i l'aportació de les ciències socials que identifiquin en les famílies i en les comunitats necessitats i formes d'abordatge, especialment en un país com Colòmbia, en el qual els territoris rurals han estat de poc interès i atenció. L'any 2016 el govern colombià va signar un acord de pau amb el grup Forces Armades Revolucionàries FARC-EP, i en aquest acord un dels punts era "més bones oportunitats per al camp". Han passat cinc anys i encara falta força voluntat per superar els problemes socials que afligeixen les poblacions rurals. Des del treball social s'han anat proposant eines per forjar bases per a la construcció de la pau des d'àmbits micro, com ara les famílies.

La investigació (Bedoya et al., 2016) de la qual es deriva aquest article buscava comprendre escenaris i pràctiques familiars per a la generació d'estratègies d'educació per a la construcció de pau territorial; es

---

1 Docent-investigadora a la Universitat de La Salle. Grup d'investigació Treball social, equitat i justícia social. abueno@unisalle.edu.co

2 Docent-investigadora a la Universitat de La Salle. Grup d'investigació Treball social, equitat i justícia social. mftorres@unisalle.edu.co

va desenvolupar amb perspectiva qualitativa amb famílies rurals al municipi de Guayabal de Siquima, amb les quals es van identificar nivells de participació, capacitats i aportacions com a subjectes col·lectius de drets, amb la qual cosa el present article permet analitzar les possibilitats d'intervenció des del treball social per contribuir a la construcció de pau amb la qual somiem a Colòmbia.

Paraules clau: Famílies rurals, intervenció de treball social, construcció de pau, subjectes col·lectius de drets.

Abstract

Rural life as an intervention setting has been scarcely considered within the context of the fields of social work. Even so, when analysing its social, economic, cultural and political circumstances, there are situations that call for study, monitoring and contributions from the social sciences to identify needs and means of approach among families and communities, particularly in a country such as Colombia where rural territories have received scant interest and focus. In 2016, the Colombian government signed a peace agreement with the group “Revolutionary Armed Forces FARC–EP”, wherein one of the stipulations consisted of “better opportunities for the countryside”. Five years have gone by and there is still a shortage of will to overcome the social problems impacting rural populations. From the field of social work, tools have been put forward that lay the foundations for peacebuilding from micro-spheres such as families.

The research project (Bedoya et al., 2016) from which this article stems sought to understand family practices and scenarios for creating educational strategies for regional peacebuilding. It was forged on the basis of a qualitative perspective involving rural families in the town of Guayabal de Siquima. This provided a range of levels of participation, capacities and contributions in their capacities as collective subjects of rights; accordingly, this article makes it possible to examine the scope for intervention from the field of social work to help build the peace about which we dream in Colombia.

Keywords: Rural families, social work intervention, peacebuilding, collective subjects of rights.

Introducció-context

Històricament, la ruralitat a Colòmbia ha presenciat de manera directa la violència del conflicte armat, la qual cosa ha aguditzat les problemàtiques socials en l'escenari rural, com ara: pobresa, desigualtat, vulneració de drets i desigualtat en l'accés a terres, entre d'altres. En aquest sentit, l'acord de pau (Presidència de la República, Oficina del Alto Comisionado para la Paz, 2018) es va convertir en un panorama esperançador que prometia una superació de les barreres que al llarg del temps han viscut les persones que habiten el camp, especialment en el primer punt sobre "Política de Desenvolupament Agrari Integral. Cap a un nou camp colombià reforma rural integral" en el qual es va prioritzar la cerca del canvi estructural del camp a través del benestar social per a la comunitat rural. Aquesta proposta es promou per donar abast a la construcció de pau des de l'erradicació de la pobresa extrema i el decreixement del 50% de la pobresa en la població rural (Presidència de la República de Colòmbia, 2016).

Pensar en la construcció de pau des de la ruralitat implica abordar les problemàtiques socials que històricament han constituït aquest escenari, com la falta d'igualtat en l'accés a la terra, la falta d'inversió estatal en el desenvolupament agrícola, la pobresa en la població rural, les bretxes socials en l'àrea rural i urbana; elements clau que concerneixen l'enfocament territorial que es va pactar en l'acord de pau des del primer punt de la reforma agrària. Seguint els plantejaments de Briceño (2016), la consolidació de relacions socials emmarcades en l'arrelament i la lluita per la formalització del dret a la propietat són assumptes clau a l'hora de construir la pau en l'escenari rural, que s'aconsegueixen a partir de la superació de la no formalització de la propietat de la població rural i de la identificació de les potencialitats dels seus habitants, amb la qual cosa es pot iniciar la transformació de les relacions quotidianes per a la consolidació del teixit social i amb això l'aportació a un nou context que camina cap a la construcció de pau.

En la mesura que el procés de pau amb les FARC-EP es va anunciar al país, es va identificar la ruralitat com un escenari rellevant per a la intervenció des del treball social, situació que va motivar la recerca "Familias rurales: Escenarios y prácticas para la construcción de paz en el municipio de Guayabal de Siquima-Cundinamarca, Colombia" (Bedoya et al. 2016), en un territori pròxim a la capital del país, amb característiques d'interès per avançar en la construcció d'estratègies per a la recuperació del teixit social i amb això contribuir a la pau que s'estava gestant des del govern nacional. Amb això, ens acostem al municipi corresponent, situat a la part nord-occidental del departament de Cundinamarca,³ conformat per 3.652 habitants, dels quals el 76,44% es localitzen a la zona rural i el 23,65% restant a l'àrea municipal.

---

3 Cundinamarca és un dels 32 departaments en els quals es divideix Colòmbia geopolíticament i es troba en el centre del país.

Es va elegir aquest municipi perquè la seva població constitueix una identitat en conjunt, representada per ideologies polítiques pròximes al conservadorisme ja que els seus governants han estat de dreta en els últims períodes. Amb aquest panorama es va generar una apatia política enfront del procés de pau i va poder ser causa principal que en les votacions del plebiscit per la pau guanyés el NO;⁴ a més que hi hagués falta de participació en aquesta la votació (Registre Nacional de l'Estat Civil, 2016).

Es va fer un acostament al municipi de Guayabal de Síquima amb l'objectiu de conèixer les seves dinàmiques com a escenari rural, especialment des de les famílies i les seves pràctiques democratitzants per aportar en la convivència comunitària i amb això gestar processos des de l'àmbit territorial per aportar a la construcció de pau nacional. En aquest marc vam reconèixer que com a treball social teníem un paper fonamental en la reconstrucció de dinàmiques pacífiques i el reconeixement de l'*ethos* ciutadà, que des dels àmbits micros requerien recuperar-se per consolidar-los i posar-los a l'ordre dels requeriments del procés de pau que s'estava configurant. Per això es van tenir diàlegs amb algunes famílies, mares, pares, nens i nenes en edat escolar, amb els quals identifiquem els seus processos de participació en l'àmbit comunitari i la vivència dels seus drets a l'interior de les seves famílies. Es van obtenir elements per a la seva potenciació i harmonització de la convivència, assumptes clau per a la reflexió del present document que donarà compte de reflexions sobre la intervenció del treball social en la ruralitat a propòsit de la construcció de pau.

Metodologia

La metodologia que es va desenvolupar en l'estudi del qual parteix aquest article va ser d'ordre qualitatiu, amb dades descriptives a partir de les narratives dels subjectes en comunicació oral i escrita i fins i tot a partir de l'observació mateixa (Taylor i Bogdan, 1987). Es van recollir testimoniatges dels subjectes participants per visibilitzar les seves veus i el significat de les seves vivències (Sampieri et al., 2010). Amb això es va fer ús d'estratègies que permetessin la identificació de les característiques de les dinàmiques familiars i la relació dels grups familiars amb els drets col·lectius, com a possibilitadores per a la construcció de la pau al municipi de Guayabal de Síquima. Es va acudir a l'ús de la memòria i la identitat col·lectiva amb la finalitat d'activar el vincle social i la identificació dels participants (Torres, 2011) amb els processos democratitzants que, associats a la història, es corresponen amb les seves dinàmiques familiars, des de les quals es desitjava rescatar elements que poguessin aportar a la construcció de pau.

⁴ En el resultat de les eleccions del plebiscit que es va dur a terme el dia 2 d'octubre del 2016 per donar resposta a la pregunta "Secunda vostè l'acord final per a la fi del conflicte i la construcció d'una pau estable i duradora?", el SÍ va obtenir 750 vots, equivalent al 49,34%, i d'altra banda el NO va tenir 770 vots, equivalent al 50,65%.

Aquest estudi no es va desenvolupar amb un nombre ampli de persones, va utilitzar un mostreig bàsic guiat per un propòsit⁵ (Sampieri et al., 2010), que va implicar que d'un grup del Programa "Famílies en Acció"⁶ desenvolupat al municipi, es triés un subgrup de 20 famílies en 7 corriols que comptessin amb integrants entre els 7 i 12 anys, i dones i homes majors d'edat.⁷ També es va fer revisió de literatura com una tècnica que permetés donar compte d'aportacions des de les ciències socials per a l'anàlisi dels fenòmens que avui han de rellevar-se per comprendre la vida rural i les emergències que se'n deriven, especialment des d'escenaris de recerca i intervenció del treball social, àmbit des del qual es va pretendre aportar en aquesta reflexió.

L'ingrés al camp es va fer acudint a la secretaria social del municipi, definint unes consideracions ètiques que van exigir fer acostaments previs per presentar el projecte i negociar formes de participació de les famílies, i signar un consentiment informat per autoritzar la recol·lecció i adequat maneig de la informació tant de la població adulta com de la població menor d'edat, amb tota confidencialitat i devolució una vegada culminada la recerca.

Amb aquestes consideracions es va procedir al desenvolupament de tallers de sensibilització, entrevistes en profunditat i activitats lúdiques d'implementació de materials didàctics i així es va aconseguir informació de les dinàmiques familiars, amb la vivència quotidiana dels drets i per tant de la democratització familiar, però també de la possibilitat de construir amb la població escenaris possibles per a la construcció de pau, en un territori que històricament ha estat marcat pel conflicte, com passa amb la majoria dels municipis rurals al país.

Famílies rurals i la construcció de pau

La família com a organització social, segons Uribe (2012), s'ha anat transformant a causa de diferents situacions i esdeveniments socials, polítics i culturals, entre els quals se situen l'ingrés de la dona en l'escenari laboral i educatiu, l'auge del model econòmic capitalista, el posicionament de moviments socials i les transicions demogràfiques que qüestionen la família tradicional composta per un matrimoni entre un home, una dona i els seus fills. Aquestes transformacions han entrat en les esferes íntima, privada i pública de les famílies, modificant la manera de ser i de fer fa-

5 La mostra estratificada per propòsit implica segmentar la població d'interès en estrats (això es va dur a terme en reprendre únicament les famílies d'estrats 1 i 2) i després es va seleccionar un subgrup petit de casos per estudiar-los acuradament.

6 "És un programa de prosperitat social que opera al país des del 2000. L'objectiu d'aquest programa és complementar els ingressos de les famílies beneficiàries, perquè puguin accedir a l'assistència escolar, educació mitjana i superior, revisions de salut i mesures preventives per a l'embaràs en els joves" (Rivas, 2020, par. 3).

7 El treball de camp va comptar amb la participació d'estudiants que es trobaven fent projectes de recerca en el Programa de Treball Social de la Universitat de La Salle, Bogotà, durant els anys 2016 i 2017.

miliar, propiciant la reconstrucció de vincles alternatius als tradicionals, com ho esmenta Palacios (2020), que explicita la dificultat d'unificar la lectura de família per la seva diversitat atès que la seva comprensió té "(...) una porositat que conté la interpretació i construcció social de marcs de referència, pràctiques i discursos entorn de la sexualitat, la procreació, la con-vivència, la supervivència i la co-residència en aquest temps social" (p. 31-32).

En aquest marc, Jelin (2005) reconeix en les famílies el principal espai per satisfer un conjunt de necessitats humanes universals, des de les quals es generen i perpetuen relacions de producció, reproducció i distribució sota tensions de poders i forces entre els components ideològics i afectius, ja que no són grups aïllats del context social, sinó que estan íntimament relacionats amb els patrons culturals i polítics de cada moment històric.

Per tot això, la comprensió de la família com una col·lectivitat que es converteix en subjecte de drets i responsabilitats (Galvis, 2015), a partir de la titularitat tant a escala individual com en la seva consideració col·lectiva, implica la consagració de la igualtat en drets i responsabilitats dels cònjuges i la garantia dels drets de nens, nenes i adolescents, com a característiques fonamentals d'aquest concepte. De la mateixa manera es considera que: "la família representa, però no oculta els seus integrants, sinó que la seva tasca és fer-los visibles com a persones portadores dels seus atributs ontològics i dels seus drets" (Galvis, 2011, p. 95).

Galvis (2015) afirma que per reconèixer que la família és subjecte col·lectiu de drets s'han de tenir en compte els següents elements: 1) partir d'un principi orientador (gestió pública), perquè hi hagi una articulació entre els drets individuals i col·lectius; 2) les capacitats que té permeten l'apropiació de projectes tant dels seus integrants com del grup en general; 3) es troba al centre de la gestió integral de l'estat, ja sigui com a actora o beneficiària. D'acord amb la mateixa autora, des de la condició de la família, com a subjecte col·lectiu de drets, la forma en què aquesta resol els conflictes es relaciona amb els exercicis d'autoritat que plantegen dues opcions: 1) famílies democràtiques i garants de drets; o 2) famílies autoritàries propenses al maltractament (Galvis, 2011).

En aquest ordre d'idees, la família deixa de tenir una actitud passiva davant l'estat i es constitueix com a subjecte actiu, autònom, responsable i interlocutor davant d'aquest i d'altres institucions (Galvis, 2015 p. 618); tot això des del paradigma dels drets humans en correlació amb el model democràtic d'estat, que des d'aquesta perspectiva promou la igualtat i la responsabilitat. En aquesta via, Patiño (2015) posa en escena les relacions desiguals de poder que es produeixen en les esferes microsocials de les famílies, producte de relacions antidemocràtiques que no reconeixen la diversitat de subjectivitats a l'interior de les famílies, qüestionant el lloc que aquest grup social ocupa com a actor del desenvolupament en la transició cap a la construcció del postacord colombià actual. En aquest sentit, reconeix l'impacte que el conflicte ha generat en la societat, materialitzat

en la tendència a concebre el que és diferent com a enemic, i a naturalitzar les pràctiques violentes de divers ordre.

D'aquí es desprèn com la comprensió de les famílies que esbossa Patiño (2015) reconeix el seu caràcter propositiu, en concebre-les com a "grups amb capacitat d'actuació en els processos socials tendents a generar altres formes de relació, sentit i enunciació que ajudin a fundar nous pactes de convivència" (p. 11), en sintonia amb els plantejaments de Castro (2012), que indica que:

(...) les famílies rurals es caracteritzen per viure en territoris amb densitat poblacional relativament baixa, amb prolongada presència de generacions en el territori, per tant, amb importants relacions de parentiu asentades en el lloc, amb identitats lligades al treball i relació amb la terra, estesa avui a activitats de serveis com a forma d'integració als processos de modernització social (p. 185).

Tots dos autors rescaten la connexió entre aquest grup, la seva capacitat d'apropiació i el territori on desenvolupen la seva trajectòria vital, coherent amb el que plantegen Páez et al. (2016), que vinculen quatre maneres d'assumir-la, entre les quals se situa la seva estructura, dinàmica, els seus conflictes i la seva autopercepció, i conclouen que:

(...) la família rural creu en ella quan s'anomena i es reconeix com a tal, i que se sap diferent i crítica de la urbana. A més, aprecia la seva condició rural amb tot el que el context ofereix, al mateix temps que no anhela assemblejar-se a la urbana. La família rural també identifica que els valors per viure amb les altres persones inicien en la llar, que la primera educació és rebuda en la família, abans que l'escola i tota la resta (p. 106).

Per això, en el context colombià, és important reconèixer la diversitat i el paper fonamental que compleix la família com a constructora de ciutadans en i per a la pau en perspectiva territorial.

Sobre la noció de construcció de pau, Cárdenas et al. (2014) reprenen autors com John Paul Lederach, Fundació CIND, Johan Galtung i Vicenç Fisas, que se situen en el camp dels estudis de pau, interrelacionant amb la necessitat d'articular factors estructurals d'exercici de drets i capacitat d'apropiació, amb la mediació pacífica de conflictes, i la consolidació de la democràcia, des del qual les autores reconeixen que "(...) el terme pau es relaciona amb la justícia social, l'equitat, l'harmonia, la satisfacció de les necessitats bàsiques, autonomia, diàleg, solidaritat i integració" (p. 8). Respecte a la cultura de pau, les mateixes autores plantegen que per consolidar pràctiques de pau és vital vivenciar una cultura pacífica de la no violència, que articuli els discursos d'actors com la família, l'estat i la societat sota el principi de corresponsabilitat i solidaritat.

És compromís de diferents actors socials reflexionar i actuar en la promoció de pràctiques alternatives de mediació de conflictes, a partir de propostes com les que planteja Arias (2013), que es funden en: la prevenció de problemàtiques socials com la violència en el context familiar, escolar i

social des de la protecció dels drets i el compliment dels deures estatals, la transformació de la cultura patriarcal des de models democràtics de cura centrats en els vincles familiars, la formació de ciutadanes per a la pau en dinàmiques familiars democràtiques, l'eliminació de pràctiques violentes d'abordatge del conflicte que vulneren la dignitat humana, el foment de justícia, la compassió i la solidaritat en els àmbits de la quotidianitat, i la construcció del teixit social per a la pau de diferents actors, a la llum de l'educació ciutadana familiar i escolar.

En relació amb el desconeixement de les pràctiques i significats vinculats a la construcció de pau, Cárdenas et al. (2014) ressalten la importància de considerar els estils que desenvolupen els agents corresponsables en la primera infància com a agents constructors de pau, en contextos caracteritzats per la naturalització de la violència i la cultura patriarcal, de cara a la visibilització i promoció de nenes i nens com a subjectes polítics capaços de participar en la transformació de la connotació tradicional de vulnerabilitat, per la qual cosa és pertinent assumir en la infància un exercici de cura fundada en l'amor, el vincle i el bon tracte. En aquesta etapa vital, la família juga un paper fonamental, en tant que els valors que allí es gesten es traslladen a l'àmbit públic en les interaccions dels subjectes.

Parlar de construcció de pau en les famílies rurals suposa comprendre el significat de conflicte i violència, a causa de les convergències i divergències que s'interposen entre aquests conceptes. Per consolidar la pau en la quotidianitat, Pérez (2016) proposa assumir la cultura de pau com a prerrequisit per a la convivència social, analitzant variables com el capital social, expressat en la consciència cívica, la resolució pacífica dels conflictes i la confiança, entre altres components. En aquest ordre, la cultura de pau ha de ser conreada per les famílies, l'escola, el mercat i l'estat: "transformar la nostra idiosincràsia violenta requereix la intervenció en aquest domini del sistema de creences patriarcal, de manera que s'aconsegueixi la interiorització de noves creences que reemplaçin les que estan configurant el nostre *ethos* conflictiu" (p. 22). Viure aquesta cultura de pau és una oportunitat per re-construir el teixit social, ja que fer-nos nostres aquests compromisos ens mouen a aprendre la reconciliació i el perdó en els diferents actors amarats de violència.

A continuació, es presenten algunes troballes, en els quals es van reprendre els elements centrals identificats en la recerca, recordant que el sentit d'aquest document és la reflexió d'aquests en clau d'intervenció. En aquest sentit, els elements centrals responen a les següents categories: famílies rurals com a subjectes col·lectius de drets; pràctiques de democratització familiar i aportacions de les famílies a la construcció de pau territorial.

Troballes

Les famílies de Guayabal de Síquima com a subjectes col·lectius de drets

Les relacions que s'estableixen a l'interior de les famílies de Guayabal participants del procés de recerca deixen veure algunes significacions sobre si mateixes que val la pena assenyalar. El primer que es denota és un espai on es construeix l'afecte i l'autonomia dels seus integrants i fonamental per a la satisfacció de necessitats econòmiques, travessat per principis d'unió i protecció; d'un altre costat, s'assumeix com un lloc on s'aprenen valors i principis que serviran per a la vida, entre els quals es troben compromís, responsabilitat, honestetat, respecte, autoestima, pau, amor i diàleg (Mondragón et al., 2017).

Majoritàriament, la família continua sent un escenari en el qual recauen tota una sèrie de principis, valors i responsabilitats, que s'aferma a més amb el reconeixement d'una ideologia patriarcal que marca la societat colombiana amb més força en l'àmbit rural. Malgrat això, es reconeix que l'autonomia i l'afecte són elements en la dinàmica familiar que afavoreixen el trànsit cap a exercicis democràtics. Tal com ho esmenta SchmuKler (2013), que les dones es constitueixen en subjectes de dret i els homes en subjectes d'afecte amb capacitat per expressar i manifestar l'amor, des del respecte, el bon tracte, les relacions horitzontals i l'autoritat a l'interior dels grups familiars, són signes de la democratització familiar.

Un element associat a això té a veure amb les pautes de criança, que inclouen normes i regles familiars, autoritat, poder, principis i valors, desacords i activitats en els temps d'oci, entre d'altres. En aquest escenari, per a les famílies prevalen l'existència de normes com a referent d'ordre, especialment per als nens i les nenes, però també de control i protecció de manera permanent, amb l'opció del reconeixement respecte a les seves expressions i idees. Fins i tot amb aquestes consideracions, la violència és una situació que persisteix en les famílies de Guayabal, perquè algunes van referir presenciar manifestacions com cops o bufes per castigar; i en veus de nenes i nenes, és l'expressió més freqüent (Caicedo et al., 2017).

Pràctiques de democratització familiar a Guayabal de Síquima

Quant a les pràctiques de democratització familiar i construcció de pau territorial, les dones participants manifesten fer ús de diverses formes de mediació de conflictes familiars. La primera referida a alternatives per enfrontar problemàtiques de tipus familiar com la falta de comunicació entre pares i fills de formes creatives, pacífiques, no violentes, per exemple, la importància de parlar-los sobre aspectes que comportin possibles tensions sense la necessitat de recórrer a actes violents. Aquestes pràctiques es poden concepcuar a partir de l'enfortiment de la comunicació a l'interior de la família, prenent consciència que existeixen altres mètodes d'educació diferents al crit o al cop, reconeixent les potencialitats de cadascun

dels membres de la família, específicament dels fills, que estan en procés d'aprenentatge. De la mateixa manera, hi ha un aspecte important i és que, per construir processos de democràcia i pau, es parteix de l'acceptació i reconeixement de l'error, la qual cosa permet superar la problemàtica de la violència i enfortir les relacions familiars basades en la igualtat de drets i deures.

La segona forma de mediació de conflictes familiars fa referència a les estratègies d'afrontament, és a dir, desenvolupar accions i mesures per al canvi de situacions i problemàtiques que generen malestar a l'interior de la família, com per exemple l'enfortiment de xarxes socials, en aquest cas institucionals, com a suport significatiu per a les seves vides, generar relacions i vincles amb el col·legi, comissaria de família, serveis de psicologia, perquè les dones expressen la necessitat d'acudir a altres instàncies o orientacions que intervinguin per millorar les relacions i situacions a l'interior de les seves famílies.

La tercera forma es refereix a la resignificació per part dels pares sobre fets viscuts en la seva infància, adolescència i joventut per no reproduir-los en les seves famílies, la qual cosa implica donar noves significacions i característiques a aquests esdeveniments, aconseguint així relacions harmòniques a l'interior de la família. A partir d'aquests aprenentatges es creen altres pràctiques per a la criança, millorar-les i enfortir el desenvolupament de les relacions familiars.

Finalment, es troba la presa de decisions per part de les dones que decideixen independitzar-se amb els seus fills a causa de les dificultats que es presentaven amb els seus cònjuges, ja que aquests interferien en la condició de pau i tranquil·litat familiar, per la qual cosa separar-se els va permetre sentir-se més tranquil·les i estables en la seva llar, a més que, com a exemples per als seus fills, és una manera de projectar harmonia i una forma pacífica de resoldre els problemes. Ara són famílies amb comandament femení.

Aportacions de les famílies rurals a la construcció de pau territorial

Entenen que la democratització familiar aporta a la construcció de pau, en termes de promoure relacions harmòniques que es donen a partir de la relació amb altres persones, s'identifica que la pau territorial es nodreix de les maneres com aporten les famílies a la convivència en escenaris comunitaris. En aquesta mesura, la pau territorial es construeix a partir de dues dimensions: des de la llar, element que ret compte de la quotidianitat, de l'íntim-privat; i des de l'entorn comunitari entès com el públic, és a dir són dos àmbits en els quals les famílies interactuen i creen significats.

Des de la llar es denota que es construeix pau a partir de l'àmbit micro per aconseguir una incidència en el territori, però es comença des de la llar com a referent simbòlic. És a dir, a partir de les relacions que es construeixen entre els membres de la família, a les seves cases o habitatges, entenen la llar com un àmbit privat en el qual cada subjecte es construeix i aprèn. D'altra banda, relaten que la pau es construeix a partir

de processos de concertació en els quals les decisions i opinions es desenvolupen de manera equitativa tant per a homes com per a dones i fills i especifiquen la noció d'espai referida a l'àmbit íntim, el seu espai propi, és a dir, les relacions que només es construeixen en el seu àmbit familiar.

Respecte a la dimensió de pau més clarament situada en l'àmbit comunitari, les informants consideren que la seva quotidianitat en el municipi es desenvolupa en condicions de seguretat i tranquil·litat, en tant que no es visibilitzen situacions de risc en el context. Malgrat això, hi ha inconformitat amb la poca intervenció de l'Estat, que no respon a les necessitats que es tenen en el territori; tampoc garanteix el compliment de drets fonamentals com la salut i l'educació. Aquesta situació s'evidencia a partir del no funcionament dels serveis d'urgències de l'hospital, generant que els seus habitants hagin d'acudir a altres municipis. El cas de l'educació es manifesta en què els seus fills no tenen garantida l'educació universitària o professional i això comporta que els joves se n'hagin d'anar de Guayabal, és a dir, la relació amb les institucions a escala municipal és feble.

D'altra banda, quan es fa referència a la pau des de l'entorn i el benestar que manifesten els i les habitants del municipi, és important recordar l'enfortiment dels llaços i relacions amb les institucions a escala municipal, a més els corriols tenen una gran significació per a les famílies quant a construcció i relacions de pau, perquè en aquests les famílies senten més tranquil·litat que en el nucli urbà.

A partir d'aquí, hi ha una relació d'aquests aspectes amb les famílies rurals del municipi Guayabal de Síquima, perquè enfront de la democratització es duen a terme unes certes pràctiques per a la mediació de conflictes familiars, entre aquestes les alternatives per afrontar problemàtiques. Efectivament es proposa el diàleg, la importància de parlar a l'interior de la família, enfortint les relacions entre pares i fills, generant relacions harmòniques a l'interior de les famílies, portant cap a l'exterior aportacions que contribueixen a la sana convivència. D'altra banda, es desenvolupen regles per a processos de democratització que permeten la reflexió col·lectiva sobre les relacions familiars, també relacions horitzontals en les quals malgrat que els adults estiguin a càrrec, per la participació de nens, nenes, adolescents, joves i adults i adultes és primordial arribar a acords, la qual cosa afavoreix i aferma la confiança a l'interior de la família.

Intervenció de treball social amb les famílies rurals per a la construcció de pau

La construcció de pau des de la convivència familiar harmònica amb altres contextos i àmbits possibilita un treball mancomunat referit en les intencionalitats de la política pública nacional de suport i enfortiment a la família, orientat a la coherència entre l'educació a l'interior de la llar i les institucions al voltant de la conciliació dels temps laborals, familiars i les jornades escolars. En aquesta articulació és pertinent la formació i posada en pràctica de la convivència, l'autonomia i l'autoregulació de les relacions

intersubjectives, des de les quals es reconeix l'altre com un legítim, actiu en la comunicació, a través de la fonamentació d'experiències de vides quotidianes respectuoses i responsables entre les generacions i rols en els contextos familiars i socials, segons Galvis (2011), en quatre aspectes fonamentals: "la titularitat dels drets de nens, nenes i adolescents; l'exercici de l'autoritat; destreses per a fixar els límits i el maneig del risc" (Galvis, 2011, citat a Universidad de La Salle, 2013, p. 139).

Les famílies, com a aliades estratègiques en la construcció de pau des de la convivència, han d'aportar en la consolidació d'actituds culturals democràtiques, a partir de pràctiques democràtiques quotidianes que permetin a nens, nenes i adolescents formar-se en escenaris d'aprenentatge realment democràtics, on puguin aprendre sobre la garantia i titularitat de drets, l'autonomia i la importància de la cura, a través d'estratègies que reconeguin el valor i el paper de cada subjecte, la importància de la participació i l'expressió d'opinions, sentiments i emocions, l'escolta activa i propositiva, el diàleg permanent com a eina de mediació de conflictes, i la generació de ciutadanes compromeses amb la reconciliació i la justícia social que tant necessita la nostra societat per transformar-se en pro de la pau, assumptes en els quals des del treball social es pot aportar en la construcció i la consolidació.

Recapitulant, les famílies rurals són subjectes col·lectius actius que conreen la pau en posseir una relació i apropiació particular amb el territori, en el marc de les transformacions que posseeix, i els impactes socials, polítics, culturals i ambientals que travessen la conjuntura actual en la ruralitat i nova ruralitat colombiana. Sota aquest panorama, s'assumeixen com a organització social que connecten l'escenari del privat i el públic exercint rols d'afecte, protecció, cura, educació, sostenibilitat, subsistència i producció, entre d'altres, matisats per les dinàmiques culturals que esdevenen de la identitat pagesa, les disputes entre tradició i modernitat, i les bretxes socioeducatives i econòmiques que deixa l'històric abandó estatal.

En aquestes famílies, des dels trets culturals i ideològics predomina la distribució de tasques de provisió en homes i dones, sobrecarregant-les en el tema de la cura, quedant l'autoritat i el poder generalment en els homes, donant compte de dinàmiques patriarcalcs en les quals els homes participen en l'escena pública i les dones en el marc privat. Aquestes relacions es transmeten per mitjà dels processos de socialització i les pautes de criaça autoritàries que en alguns casos perpetuen la violència a l'interior del grup familiar, malgrat l'emergència de pautes més democràtiques en altres famílies que busquen transformar aquells models intergeneracionals cap al diàleg i la resolució alternativa i pacífica de conflictes. Crida l'atenció com s'estableixen relacions solidàries i cooperatives en els àmbits comunitaris d'aquestes famílies, producte del coneixement i la confiança construïda en el marc dels intercanvis locals d'ordre productiu, social i educatiu, entre altres, entrelaçats a partir de vincles com ara xarxes socials per afrontar les múltiples mancances que viuen en termes d'accés a drets bàsics com la salut, l'habitatge digne, l'educació i serveis públics, entre d'altres.

És oportú indicar, com ho esmenta Falla (2014), que en l'èmfasi de la intervenció com en la recerca focalitzada en els contextos socioculturals, és necessari rellevar la centralitat dels subjectes socials com a líders i protagonistes del quefer. En aquest sentit, des del treball social es potencien diàlegs articuladors entre recerca i intervenció, per aprofundir en els trets característics de les famílies rurals des de la construcció de pau, situant-ne el context històric, cultural i social. Amb aquest diàleg disciplinar-professional, s'arriba a comprendre des de l'alteritat les condicions, les problemàtiques i els afrontaments que han consolidat les famílies rurals, en resistir els embats de la pobresa, la desigualtat i el conflicte armat intern, propiciant escenaris d'acompanyament i enfortiment de la capacitat d'agència de les famílies. Amb això, és possible incidir en els determinants socials que afecten les dinàmiques de les famílies rurals, per transformar les seves dinàmiques violentes cap a apostes democràtiques d'interacció, i la transició a relacions diferencials i de gènere equitatives, que comporten un treball profund en el sistema de creences i pràctiques familiars.

D'altra banda, és vital promoure la participació de les famílies en la consolidació de les polítiques públiques dels escenaris rurals, la qual cosa implica l'enfortiment de la cultura ciutadana amb la població rural a través de l'exigibilitat dels seus drets, la participació en temes de l'agenda pública que afavoreixin i estiguin en sincronia amb l'enfortiment del seu benestar social, comunitari i gestió econòmica, justament: "la societat civil ha d'organitzar-se en diferents instàncies per identificar, construir i canviar espais per a la pràctica de la democràcia participativa" (De Souza i Vega, 2001, p. 44, citat per Samperio i Bracaglioli, 2004, p. 7-8). En aquest sentit, les i els professionals de treball social promouen una formació participativa que permeti l'activació reflexiva, postura crítica i enfortiment d'autonomia dels actors socials en les decisions que afecten la seva mateixa comunitat.

A això s'afegeix una sèrie de focus en la intervenció professional amb famílies rurals assumint com a intenció la construcció de pau, entre els quals se situen: l'enfortiment de les xarxes primàries i secundàries d'aquestes famílies per incidir en el bon viure en perspectiva territorial; resignificar les pautes de criança fonamentades en lògiques patriarcals, de dominació i subordinació a través de la violència a partir de la transició a la socialització democràtica i el maneig alternatiu dels conflictes; desconstructir les pràctiques de masclisme i desigualtat de gènere predominants a partir del posicionament de les dones i les seves aportacions a la ruralitat, que reten compte de lideratges alternatius i democràtics a ressaltar; i acompanyar la reconstrucció de projectes de vida individuals i familiars en el territori rural que contribueixin a superar les situacions i afectacions que el conflicte armat intern comporta, principalment el de les i els joves que manquen d'oportunitats per continuar habitant el territori des de la continuïtat de la seva vocació i identitat pagesa.

Ara bé, és important comptar en aquests processos d'intervenció professional amb la interacció i el diàleg interdisciplinari i la participació de les famílies, per comprendre i transformar aquestes tensions de manera integral i completa en l'escenari rural. Tot això per enfortir la capacitat

d'agència de les famílies rurals com a subjectes col·lectius que poden exigir els seus drets, el respecte dels seus sabers i les pràctiques del seu viure diari que, al seu torn, aporten a la construcció de pau (Bueno i Torres, 2018).

En termes del posicionament de la intervenció professional en les pràctiques socials democratitzants a l'interior de les famílies rurals que aposten a la construcció de pau, és necessari tenir en compte el context carregat d'infinitat de conflictes que han comportat la violència en diferents factors i com això pot incidir en la societat en general del municipi de Guayabal de Siquima, la qual cosa permet comprendre que parlar de pau implica també fer referència al conflicte.

La pau es conforma per aquells escenaris de no conflicte antagònic, de no exclusió, de no intolerància, de no violència, de no discriminació i de no abusos (Sandoval Forero, 2016). D'aquí es pot deduir que les eines per construir pau no sols se centren en apostar a un conflicte constituït per dues o diverses parts, aquí el paper fonamental rau en les famílies rurals com a subjecte col·lectiu de drets i garants d'un ambient de pau per a les futures generacions, a partir d'una sana convivència on es respecti i no es vulneri la diferència a l'interior d'aquesta organització social.

En aquest ordre, les eines que influeixen per donar sentit a aquesta construcció és el diàleg, la mediació i la transformació pacífica dels conflictes a partir d'aquest, les normes, les lleis, els drets humans i el reconeixement de totes les diversitats culturals, ètniques, religioses, polítiques i socials que permetin l'enfortiment de les institucions encarregades de garantir i promoure el benestar social (Sandoval Forero, 2016).

Per a aquest fi, és oportú treballar en la mediació familiar com a estratègia per abordar els conflictes, la qual cosa per a la treballadora social Zapata (2012) implica:

(...) definir i reconèixer el conflicte, analitzar les consideracions i significats que atorguen les parts compromeses en aquest, així com la manera en què afecta o compromet la relació entre aquestes i buscar, amb els participants, noves alternatives coherents amb els significats compartits que puguin transformar favorablement la seva relació o la relació amb el conflicte (p. 90).

A més, construir pau significa evitar o destruir totes les expressions de violència, la injustícia, el desacord, la misèria, l'explotació, la incomunicació, la submissió i la desigualtat. Aquestes maneres d'entendre la pau s'originen en el rebuig a la violència física i a la inclusió de la població civil en la confrontació, garantint-li els drets humans, és a dir en projecció del que els experts denominen "pau positiva" (Sandoval Forero, 2016, p. 43).

Construir pau a l'interior de les famílies rurals, en un país que ha estat violentat per més de mig segle, no és tasca fàcil. Guayabal de Siquima, una població que ha estat directament damnificada per aquest conflicte armat, permet repensar la manera d'aconseguir instaurar-la en el territori. Es pot dir que, per aconseguir-ho, és necessari formular estratègies de pau que canviïn o modifiquin les causes estructurals que es manifesten en la

població. És necessari comprendre que la pau no només és el cessament del conflicte bilateral i el terme de la guerra, la pau és benestar, estabilitat.

Finalment, és imperant avançar en la construcció disciplinària que vinculi la intervenció familiar i la construcció de pau, com l'expressa Lo-aiza (2015), atès que: "(...) existeix innombrable bibliografia sobre la qual els professionals poden 'fer', però encara no s'ha construït coneixement sobre allò que pot facilitar la construcció de pau i en com aquesta pot configurar-se com a objecte de coneixement" (p. 103), i aleshores destaca com a ruta per a aquest fi el posicionament com a professió mediatra i generadora d'alternatives al conflicte en diferents escales.

Conclusions

Malgrat que els àmbits rurals són escenaris en els quals és evident la necessitat de la intervenció per part del treball social, des dels microcontextos com les famílies o en mesocontextos com les comunitats, és rellevant alertar que aquest moment és oportú en tant que es tracta d'un moment en el qual la crida a la construcció de pau ens convoca com a professionals d'una professió que promou la defensa dels drets humans, la justícia social i la convivència harmònica en els diversos territoris, per la qual cosa val la pena continuar desenvolupant processos de recerca i intervenció que visibilitzin cada vegada més la ruralitat com a escenari d'intervenció professional.

Des del treball social, la recuperació d'elements com la democratització familiar que aporta a la construcció de pau promou relacions harmòniques que es donen a partir del vincle amb l'altre; la pau territorial nodrida a partir de les aportacions que les famílies fan a la convivència en escenaris comunitaris. En aquesta mesura, la pau territorial es construeix a partir de dues dimensions: la llar que ret compte de la quotidianitat, de l'esfera íntima-privada; i l'entorn comunitari entès com l'esfera pública, és a dir dos àmbits en els quals les famílies interactuen, es creen significats i es reverteixen en la convivència comunitària.

Quant a la construcció de pau des de la llar, aquesta es desenvolupa a partir de les relacions que es teixeixen entre els membres de la família en els seus habitatges, on cada subjecte es construeix i aprèn de manera equitativa i serà el que després reverteixi en els seus altres contextos. D'altra banda, quan es fa referència a la pau des de l'entorn i el benestar que manifesten els i les habitants del municipi, és important recordar l'enfortiment dels llaços i relacions amb les institucions a escala municipal. A més a més, els corriols tenen una gran significació per a les famílies, quant a construcció i relacions de pau, perquè les famílies s'hi senten més tranquil·les que en el nucli urbà.

Finalment, és necessari esmentar que, tot i que les pràctiques democràtiques són positives, és important continuar avançant en aquesta mena de processos, perquè en algunes famílies es continuen evidenciant relacions de poder mitjançant l'adquisició de diners, és a dir, que en al-

gunes llars qui proveeix genera accions de relegació cap als altres. Això també pot evidenciar-se en les manifestacions de les desigualtats de gènere que es presenten, en les quals les dones continuen sent principalment les que s'encarreguen de labors domèstiques en les quals els homes tenen poca incursió. Per tant, és de summa importància manifestar els aspectes positius, però en aquesta mateixa via potenciar el canvi dels escenaris tradicionalistes que no permeten la construcció de relacions més democràtiques a l'interior de la família. Per aquesta situació, la formació en temes com la perspectiva de gènere, la memòria sobre el conflicte, la construcció de pau i els processos comunitaris rurals, entre d'altres, són clau per a l'abordatge d'aquests territoris i poblacions, amb els quals s'han de crear estratègies d'intervenció concordes als contextos mateixos, els seus costums i els seus interessos.

Referències bibliogràfiques

- Arias, R. (2013). Derechos y deberes para la prevención de la violencia y la construcción de la paz en el contexto familiar. *Revista Impertinente*, 1, 73-87.
- Bodoya., Bueno, M., López, J., i Torres, F. (2016). *Proyecto de investigación Familias rurales: escenarios y prácticas para la construcción de paz en el municipio de Guayabal de Siquima-Cundinamarca*. Universitat de La Salle.
<https://www.lasalle.edu.co/Investigacion/proyectos-de-investigacion/mas-proyectos-de-investigacion>
- Briceño, L. H. (2016). Lo rural en los programas regionales de desarrollo y paz. Dins L. H. Briceño, M. C. Torres, Á. F. Córdoba, J. Le Blanc, i D. F. Maldonado, *Construcción de desarrollo y paz: aprendizajes y recomendaciones desde los territorios* (p. 21-43). Redprodepaz. http://biblioteca.clacso.edu.ar/Colombia/cinep/20161102012014/20160707_Construccion.pdf
- Bueno, A. M., i Torres Gómez, M. F. (2018). Las familias rurales, sujetos colectivos de derechos: el caso de Guayabal de Siquima. *Revista Palabra, palabra que obra*, 18, 52-65.
<https://doi.org/10.32997/2346-2884-vol.0-num.18-2018-2159>
- Caicedo, C. Román, D., Mora, D., Raigosa, L., Ortiz, M., Arias, N., i Guerrero, V. (2017). *Construcción de paz con los niños y niñas entre 7-12 años del municipio de Guayabal de Siquima* (Recerca en el marc de l'assignatura Desenvolupament de projectes de recerca social al Programa de Treball Social). Universitat de La Salle.

- Cárdenas, N., Parra, Y., i Rico, S. (2014). *Significados y prácticas de construcción de paz desde la primera infancia*, Ed. Universitat de Manizales-CINDE.
- Castro Ríos, Ana. (2012). Familias Rurales y sus Procesos de Transformación: Estudio de Casos en un Escenario de Ruralidad en Tensión. *Psicoperspectivas*, 11(1), 180-203. <https://dx.doi.org/10.5027/psicoperspectivas-Vol11-Issue1-fulltext-172>
- Falla, U. (2014). *La investigación en el Trabajo Social contemporáneo*. Editorial Universidad Colegio Mayor de Cundinamarca.
- Galvis, L. (2011). *Pensar la familia de hoy*. Ed. Aurora.
- Galvis, L. (2015). Una mirada a la familia a partir de la Constitución Política de Colombia. *Anuario de derecho constitucional latinoamericano. Fundación Konrad*. Año XXI, 605-626. <http://historico.juridicas.unam.mx/publica/librev/rev/dconstla/cont/2015/pr/pr36.pdf>
- Jelin, E. (2005). Las familias latinoamericanas en el marco de las transformaciones globales: hacia una nueva agenda de políticas públicas. Dins I. Arriagada (Ed.), *Políticas hacia las familias, protección e inclusión sociales* (p. 61-69). Naciones Unidas, CEPAL. https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/6801/S05683_es.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Loaiza, A. (2015). Investigación para la paz y Trabajo Social: construcción de una cultura para las paces con perspectiva de género. *Revista Eleuthera*, 12, 89-111.
- Mondragón Carabalí, J., Rodríguez, M. V., Ruiz Roa, M. C., i Vásquez Bernal, L. L. (2017). *Características de las familias rurales guayabalunas, una lectura desde la construcción de paz 2017*. (Treball de Grau - Pregrau, Universitat de La Salle). https://ciencia.lasalle.edu.co/trabajo_social/270
- Páez, R., Ramírez, M., Idárraga, M., Gutiérrez, M., i Ramírez, M. (2016). *La familia rural y sus formas de diálogo en la construcción de paz en Colombia*. Universitat de La Salle. https://www.clacso.org.ar/libreria-latinoamericana/libro_detalle.php?id_libro=1184&pageNum_rs_libros=2&totalRows_rs_libros=1150
- Palacios, M. (2020). *La familia. Meditaciones sociológicas en tiempos ambiguos*. Sílabo.
- Patiño, J. (2015). Procesos de democratización familiar: posibilidad para construir condiciones de transición hacia una sociedad del posconflicto armado en Colombia. *Revista Latinoamericana de Estudios de Familia*, 7, 62-79.

- Pérez, T. (2016). Aprender a convivir en la diferencia, la clave para construir cultura de paz. *Boletín Virtual*, 6(3) 34-71.
- Presidencia de la República de Colombia (2016). *Acuerdo final para la terminación del conflicto y la construcción de una paz estable y duradera*. Jurisdicción Especial para la Paz. Recuperat 4 novembre 2021, de https://www.jep.gov.co/Marco%20Normativo/Normativa_v2/01%20ACUERDOS/Texto-Nuevo-Acuerdo-Final.pdf?csf=1&e=0fpYA0
- Presidencia de la República, Oficina del Alto Comisionado para la Paz. (2018). *Tomo II: Instalación de la mesa de conversaciones, inicio de los ciclos de conversaciones y la discusión del punto 1: Hacia un nuevo campo Colombiano: Reforma Rural Integral*. Jurisdicción Especial para la Paz. Recuperat 11 novembre 2021, de <https://www.jep.gov.co/Sala-de-Prensa/Documents/tomo-2-proceso-paz-farc-mesa-conversaciones-reforma-rural.pdf>
- Registre Nacional de l'Estat Civil. (2016). Plebiscit 2 d'octubre de 2016. https://elecciones.registraduria.gov.co/pre_plebis_2016/99PL/DPL15127ZZZZZZZZZZZZ_L1.htm
- Rivas, A. (2020, març 24). *Cómo acceder al programa Familias en Acción* [Boletín]. Colconectada. <https://www.colconectada.com/familias-en-accion/>
- Samperio, E., i Bracaglioli, G. (2004). *El Trabajo Social en la zona rural. Compartiendo una experiencia que se realiza desde la Práctica de Formación Académica en la licenciatura en Servicio Social de la Universidad Nacional de Mar del Plata, con la participación del Servicio Social del Sindicato y Obra Social de los trabajadores rurales – UATRE. OSPRERA de Mar del Plata - Buenos Aires - Argentina*. Escuela de Trabajo Social. Recuperat 4 novembre 2021, de <http://www.ts.ucr.ac.cr/binarios/congresos/reg/slets/slets-018-059.pdf>
- Sampieri, R., Fernández, C., i Baptista, P. (2010). *Metodología de la investigación*. Mc Graw Hill.
- Sandoval Forero, E. A. (2016). *Educación para la paz integral. Memoria, interculturalidad y decolonialidad*. Arfo Editores E Impresores LTDA.
- Schmukler, B. E. (2013). Democratización familiar como enfoque de prevención de violencia de género: experiencias en México. *Revista latinoamericana de estudios de familia*, 5, 199-221.
- Taylor, S. J., y Bogdan, R. (1987). *Introducción a los métodos cualitativos de investigación*. Paidós.
- Torres, A. (2011). Activación de memoria e identidad colectiva desde la recuperación colectiva de la historia. Dins P. Páramo (Comp.), *La investigación en Ciencias Sociales: estrategias de investigación* (p. 299- 306). Universidad Piloto de Colombia.

- Universidad de La Salle. (2013). *Propuesta de diseño del observatorio distrital de las familias. Secretaría Distrital de Planeación Convenio N° 185/2013*. Secretaría Distrital de Planeación. Recuperat 11 novembre 2021, de http://www.sdp.gov.co/sites/default/files/informe_final_propuesta_diseno_observatorio_d_c_.pdf
- Uribe, P. (2012). *Aprender a ser familia. Familias monoparentales con jefatura femenina: Significados, realidades y dinámicas*. Ediciones Unisalle.
- Zapata, B. (2012). *Trabajo Social Familiar*. Universitat Nacional de Colòmbia.